

El cost humà de la Guerra Civil de 1936-1939: Els combatents morts

per Jordi Oliva i Llorens*

I. Introducció

El cost humà de la guerra civil de 1936-1939 ha suscitat entre els investigadors comentaris i anàlisis, des de la primera avaluació feta el 1942 pel metge Jesús Villar Salinas fins a l'estudi compilatiu de Ramon Salas Larrazábal el 1977, passant pels estudis realitzats en els anys seixanta, principalment per Hugh Thomas i Gabriel Jackson,¹ que actualment podem considerar superats.

En revisar el contingut d'aquests treballs hom s'adona, en efecte, de dos defectes bàsics: la generalització, que va aplicar al conjunt elements extrets d'estudis de casos i situacions concretes; i la uniformització de les víctimes sota la denominació de «*muertes violentas*». Nogensmenys, el tema del cost humà de la guerra civil, en víctimes mortals, era molt més complex del que comunament s'havia cregut. Calia, doncs, un nou replantejament metodològic basat en el coneixement dels noms de les víctimes a partir d'una documentació fidedigna.²

Aquesta ha estat, sens dubte, la innovació més important en la qual s'han fonamentat tots els treballs sobre el cost humà de la guerra elaborats a Catalunya d'ençà que l'escriptora Montserrat Roig va publicar el 1977 el seu estudi sobre *Els catalans als camp nazis*.³ Així, els exemples més reeixits han vingut de la mà dels historiadors Josep M. Solé i Sabaté i Joan Villarroya i Font —junts o per separat— en els àmbits de la repressió a la rereguarda catalana, els bombardeigs, la repressió franquista i també les morts arbitràries en l'ocupació franquista de Catalunya. Treballs, tots ells, de grans conseqüències per a la historiografia sobre la guerra civil.⁴

* Col·laborador del Centre d'Història Contemporània de Catalunya.

1. Vegeu Jesús VILLAR SALINAS, *Repercusiones demográficas de la última guerra civil española. Problemas que plantea y soluciones posibles* (Madrid 1942); Pierre VILAR, *Historia de España* (París 1971); Hugh THOMAS, *La guerra civil española* (Barcelona 1976); Gabriel JACKSON, *La República española y la guerra civil* (Barcelona 1976); Ramon TAMAMES, *La República. La Era de Franco* (Barcelona 1977); Ramon SALAS LARRAZÁBAL, *Pérdidas de la guerra* (Barcelona 1977). I també cal esmentar l'article de Juan Díez NICOLÁS, *La mortalidad en la Guerra Civil Española*, «Boletín de la Asociación de Demografía Histórica», Any III, núm. 1 (març de 1985), ps. 41-55.

2. Vegeu l'article de Josep M. SOLÉ, *El cost humà de la guerra civil: metodologia de la recerca*, «L'Avenç», núm. 80 (1985), p. 27.

3. Montserrat ROIG, *Els catalans als camps nazis* (Barcelona 1977).

4. Sobre el cost humà de la guerra els autors han publicat el següent: Joan VILLARROYA, *Els bombardeigs de Barcelona durant la guerra civil (1936-1939)* (Barcelona 1981); Joan VILLARROYA, *Revolució i guerra a Badalona 1936-1939* (Badalona 1985); Josep M. SOLÉ i Joan VILLARROYA, *La*

Tanmateix, un dels dèficits historiogràfics de la passada guerra civil de 1936-1939 a Catalunya era, fins fa poc, el que feia referència a l'estudi sobre els combatents d'un i altre exèrcit morts. El motiu d'aquest oblit historiogràfic, a banda de la voluntat ideològica del franquisme d'ignorar les baixes del bàndol republicà, ja fossin repressaliats, morts en bombardeig o combatents, ha estat també el grau de dificultat i complexitat de la recerca mateixa.

II. Metodologia de la recerca

Les investigacions que el Centre d'Història Contemporània de Catalunya (CHCC) ha portat a terme d'ençà de 1986, poble per poble, a bona part de comarques catalanes en els límits que els assignava la divisió territorial de 1936,⁵ ens ha permès no sols qüestionar aquells estudis metodològicament febles, sinó conèixer amb molta més precisió el nombre total de combatents catalans morts.

El treball així emprès tenia com a objectiu primer confeccionar una relació nominal de tots els combatents, voluntaris o mobilitzats, morts, amb indicació de la lleva, del lloc i la data de la mort, i de l'exèrcit a què pertanyien en morir. L'experiència pel treball realitzat fins ara, i publicat en alguns casos, com a les comarques de la Segarra, l'Urgell, la Garrotxa, el Baix Camp o el Berguedà i a ciutats com Sabadell, Badalona, Manresa i Rubí,⁶ ens ha fet adonar que l'estudi sobre els combatents morts depèn no solament de la disponibilitat de les fonts de consulta, sinó també de la seva utilització en cada cas. Confeccionar, per exemple, la relació nominal de combatents morts a la Segarra ha esta possible més per un treball de recerca en el camp del testimoniatge oral que no pas gràcies als resultats obtinguts en la consulta de la documentació municipal o dels jutjats. Per contra, les ciutats de Sabadell o Terrassa⁷ han vist possible la redacció

repressió a la guerra i a la postguerra a la comarca del Maresme (1936-1945) (Barcelona 1983); Josep M. SOLÉ, *La repressió franquista de Catalunya 1938-1953* (Barcelona 1985); Josep M. SOLÉ i Joan VILLARROYA, *Catalunya sota les bombes (1936-1939)* (Barcelona 1986); Josep M. SOLÉ i Joan VILLARROYA, *L'ocupació militar de Catalunya. Març 1938-febrer 1939* (Barcelona 1987) i, finalment, Josep M. SOLÉ i Joan VILLARROYA, *La repressió a la reraguarda de Catalunya (1936-1939)*, vol. I (Barcelona 1989) i vol. II (Barcelona 1990).

5. Vegeu Generalitat de Catalunya, *La Divisió Territorial de Catalunya* (Barcelona 1937).

6. Vegeu Jordi PUJOL, Ramon GIRONA i Carles BATLLE, *Els morts per la guerra civil a la comarca de la Garrotxa (1936-1945)* (Olot 1993); Jordi OLIVA, *Els soldats de la Segarra morts a la guerra civil (1936-1939) i els civils morts d'accidents derivats de la guerra*, «Miscel·lània Cerverina», núm. 8 (abril de 1992), ps. 121-151; Robert BONJORN, Glòria COMAS i Jaume TORRES, amb l'estudi introductor de Jordi OLIVA, *Soldats de l'Urgell morts a la guerra civil (1936-1939) i els civils morts per material bèl·lic abandonat*, «Urtx», núm. 3 (abril de 1991), ps. 25-62; Joan J. CARRION, Marc FERRAN i Montserrat VILLAGRASSA, *Els morts del Baix Camp al front 1936-1939*, «Reus Diari» (maig de 1987), ps. 1-24; Joan NOGUERA, *Els morts del Berguedà al front durant la guerra civil del 1936-1939*, «L'Erol», núm. 28 (tardor-hivern de 1989), ps. 24-34; Jesús MAESTRO, *El cost humà de la guerra civil a Sabadell. Els morts al front*, «Arraona», núm. 1 (tardor de 1987), ps. 53-66; Joan VILLARROYA, *Revolució i guerra civil a Badalona 1936-1939* (Badalona 1985), ps. 178-181; Joaquin ALOY, Ramon FONS i Pere GASOL, *Els manresans morts al front*, dins *Història gràfica de Manresa. La guerra civil (1936-1939)*, vol. II (Manresa 1993), ps. 308-339; i Grup de Col·laboradors del Museu de Rubí, *Llistat de rubinencs que moriren a la guerra*, «Butlletí del Grup de Col·laboradors del Museu de Rubí» (març de 1989), ps. 67-72.

7. Pendent de publicació al Centre d'Història Contemporània de Catalunya es troba l'estudi realitzat per Jordi Serra sobre els terrassencs morts als fronts.

d'aquest llistat gràcies a la completa documentació existent sobretot als respectius arxius municipals.

Quines són aquestes fonts de consulta? Per a aquesta recerca hom ha comptat, en primer lloc, amb els llibres de Registre Civil, secció defuncions, preferentment dels anys que van entre el 1936 i el 1950. Tanmateix, s'han detectat casos d'inscripcions en anys posteriors, fruit principalment d'expedients de defunció instruïts per causes diverses, com els que es realitzaren el 1978 arran del decret reial 35/78 mitjançant el qual es concedien pensions als familiars dels morts com a conseqüència de la guerra. De bell antuvi, sembla que els llibres de Registre Civil haurien de contenir la totalitat de les morts, bé en la població d'origen de la víctima, en la de la seva residència o bé en el terme municipal on va morir. Tanmateix no és així, si ens atenem als resultats obtinguts a nivell local i comarcal a tot Catalunya, car en la majoria dels casos, el nombre de combatents morts inscrits oscil·la generalment només entre el 25 i el 35 per cent de la xifra real. Hom considera probable que a causa del clima de la postguerra, fossin nombrosos els casos en què, per por o descurança dels familiars o per interès o desinterès de les autoritats municipals, no van ser inscrites les morts dels combatents, en general de l'exèrcit republicà, al Registre Civil de la seva població. En un extrem, a la comarca de la Terra Alta,⁸ llevat dels morts de l'exèrcit franquista, pràcticament no hi ha enregistraments. En canvi, a la comarca de la Selva⁹ el percentatge és sensiblement superior a la mitjana i hi ha llocs on la majoria dels combatents morts, d'un i altre exèrcit, consten inscrits. Aquesta darrera situació, però, es dona només localment, en poblacions petites i mitjanes, com és, per exemple, el cas de Pineda de Mar,¹⁰ al Maresme. Òbviament aquest descobriment ha estat determinant per a qüestionar treballs basats únicament en la consulta dels llibres de Registre Civil, com el, ja esmentat, del militar Ramón Salas Larrazábal. Salas, en efecte, cau en el greu error de suposar que totes les víctimes de la guerra, en les circumstàncies que fossin, varen ser inscrites un dia o altre als respectius registres civils i de proclamar-ho amb caràcter de conclusió metodològica fonamental del seu estudi. Salas deia: «Una comprobación detallada, reiterada y exigente me permite sentar como incontrovertibles las siguientes afirmaciones:

1º Todas las muertes ocasionadas por la guerra civil fueron registradas un día u otro.

2º Un número muy importante de ellas se inscribieron con demora, después de terminada la guerra.

3º Las inscripciones se hicieron siempre de forma correcta y con arreglo a los términos de la ley y disposiciones complementarias.»¹¹

És, ben al contrari, clar que, en el cas de Catalunya i amb tota probabilitat

8. Pendent de publicació al CHCC es troba l'estudi de M. Josepa Blanch sobre els combatents de la Terra Alta morts al front.

9. Pendent de publicació al CHCC es troba també l'estudi realitzat per Roser Puig, Eugeni Caireta, Josep M. Cases, Josep M. Codina, Jordi Goñi i Àngel Serradesanferm sobre els combatents de la comarca de la Selva morts als fronts. Aquesta comarca formarà part de l'estudi que, centrat a totes les comarques gironines, està pendent de publicar-se al CHCC.

10. També es troba pendent de publicació al CHCC l'estudi realitzat per Joan Pujadas sobre els combatents morts de Pineda de Mar.

11. Vegeu Ramón SALAS, *op. cit.*, ps. 19-20.

en tota la que fou zona republicana, la xifra de combatents inscrits als respectius llibres de defuncions del Registre Civil és molt inferior al cent per cent que suposa i afirma haver comprovat Salas Larrazábal. El que sí que és veritat és que els qui efectivament varen ser inscrits gairebé en un cent per cent, ja sigui en el Registre Civil de la població on van néixer, ja sigui en la població de veïnatge o en el de la mort, foren els soldats pertanyents a l'exèrcit franquista.

Hem d'assenyalar, a més, que una bona part de les inscripcions es realitzaren després d'acabada la guerra. Això ho reconeix, com hem vist, Salas Larrazábal. Del que no s'adona, malgrat les seves comprovacions, és que una part de les inscripcions es van fer de manera incorrecta, com nosaltres hem detectat a partir dels estudis poble per poble. Així, hem pogut observar duplicitats d'enregistraments i informacions contradictòries que fan referència a una mateixa víctima. És cert que aquests casos són poc nombrosos i no afecten pràcticament el recompte general, però no deixen de contradir les emfàtiques afirmacions de Salas Larrazábal.

Molt important i útil ha estat la consulta dels llibres de defuncions del Registre Civil allà on hi va haver emplaçats hospitals militars. De les investigacions fetes fins ara a diverses comarques podem destacar, per la seva aportació, els resultats obtinguts a Cervera, Girona i Manresa.¹² Aquí podria haver-hi hagut, en teoria, unes altres fonts també molt importants: llibres de Registre d'Entrades i Sortides dels Hospitals, les relacions de defuncions a l'hospital o qualsevol altra documentació relativa als ferits i els malalts com els historials clínics particulars. Malauradament, en la generalitat de casos on hem pogut portar a terme aquesta recerca, hem constatat la desaparició d'aquesta mena de documentació a causa, probablement, de l'abandonament precipitat de les respectives bases hospitalàries a partir del 23 de desembre de 1938, quan l'exèrcit franquista va començar l'ofensiva final sobre Catalunya. Amb tot, existeix algun cas com el de l'hospital de Vallfogona de Riucorb,¹³ l'Ajuntament del qual sí que ha conservat part de la documentació referida als ferits, als malalts internats i a les baixes que s'hi van produir.

Els llibres de defuncions del Registre Civil, per tant, cal que els considerem com una font disponible gairebé sempre i en general fiable, però, en qualsevol cas, molt insuficient per a la recerca.

Atesa aquesta limitada aportació dels llibres de Registre Civil i, com veurem, d'altres fonts complementàries, la consulta de la memòria oral ha tingut una importància extraordinària, fora dels nuclis urbans, car en ells, a causa del creixement i de la mobilitat de la pròpia població, la utilització d'aquesta font ha estat certament difícil. El precedent més reeixit d'un treball sobre el cost humà de la guerra a partir del testimoniatge oral, fins que el CHCC es va ocupar de la recerca per tot Catalunya, és el que va realitzar l'escriptor Albert Manent, cap a l'any 1980, a diverses comarques de Tarragona i diverses poblacions del Principat. Els resultats notables que va aconseguir mitjançant la consulta de testimonis orals van fer que es considerés positivament aquesta via de recerca, sobretot

12. Com mostraran, respectivament, els estudis de Jordi Oliva, Mònica Bosch, Joaquim Aloy i Jordi Sardans, tots tres pendents de publicació al CHCC.

13. Salvador PALAU RAFCAS, *Les víctimes de la guerra civil a l'Hospital Militar de Vallfogona de Riucorb*, «La Segarra», núm. 99 (novembre de 1987), ps. 13-15.

tenint en compte que, com hem dit, els resultats obtinguts per altres fonts eren insuficients. L'experiència pel treball realitzat a comarques com la Segarra, l'Urgell, la Noguera, el Berguedà o la Selva,¹⁴ per esmentar alguns exemples, ens ha fet adonar de la viabilitat d'aquesta font i de la necessitat d'utilitzar-la allà on calgui, per tal d'arribar a percentatges estimatius acceptables. Gràcies al treball pacient dels investigadors, sovint convertit en un *porta a porta*, s'ha pogut obtenir a bona part de poblacions catalanes d'àmbit rural entre el 60 i, fins i tot en alguns casos, el 75 per cent dels noms. Cal insistir, tanmateix, en la necessitat de comprovar la credibilitat dels testimonis (vinculació familiar amb la víctima, pertinença a la mateixa lleva) i de contrastar degudament totes les informacions obtingudes. Un altre factor a tenir en compte és l'edat dels testimonis. No hem d'oblidar que la persona més jove de la generació que va viure la guerra té actualment setanta-cinc anys d'edat. Finalment, cal que constatem que es tracta d'una font més aviat limitada pel que fa a obtenir tota la informació demanada sobre la mort del combatent.

Una qüestió a part la plantegen tots aquells nuclis de població on, pel seu nombre elevat d'habitants, es fa difícil la utilització d'aquesta font. Les investigacions fetes arreu de Catalunya ens han permès d'observar que les possibilitats de realitzar l'estudi sobre els combatents morts a partir de testimonis orals són, en general, escasses en totes les ciutats de més de 10.000 habitants. Els exemples de recerques encetades a Molins de Rei, Sant Feliu de Llobregat o Sant Joan Despí¹⁵ en són una prova prou significativa. No cal dir, així mateix, que un treball a base de la consulta oral és totalment impossible a la ciutat de Barcelona. Aquest problema metodològic ha pogut ser resolt, però, en molts d'aquests casos, a partir de la consulta d'altres fonts complementàries com són els llibres i els expedients de lleves (1936-1941), els llibres d'orfes i de beneficència, els llibres de registre d'entrada i sortida de correspondència dels ajuntaments entre 1936 i 1940, els llibres de registre dels cementiris (1936-1939) principalment allà on es van habilitar hospitals militars o, com en el cas de Lleida, els expedients de responsabilitats polítiques instruïts a persones que, en realitat, havien mort durant la contesa bèl·lica. En general, podem parlar d'una documentació molt útil allà on existeix, per la seva exhaustivitat i per tractar-se de fonts molt fidedignes, sobretot pel que fa a la documentació municipal citada. El problema d'aquesta documentació radica en el fet que sovint la trobem fraccionada o molt deteriorada o no inventariada i il·localitzable dins l'arxiu municipal consultat. En ajuntaments petits i mitjans, sobretot, aquesta documentació, en general, ha desaparegut. Convé insistir, però, que en els casos on ha pogut ser consultada en la seva totalitat o quasi, els resultats obtinguts han estat excel·lents i quasi definitius, tant pel que fa a fixar amb un màxim de validesa el nombre mínim de víctimes, com veurem en l'apartat següent, com pel que fa a l'obtenció de dades

14. Vegeu J. OLIVA, *Els soldats de la Segarra...*, op. cit., ps. 123-124; R. BONJORN, G. COMAS i J. TORRES, *Soldats de l'Urgell...*, op. cit., p. 28; J. NOGUERA, *Els morts del Berguedà...*, op. cit., ps. 24-34 i els treballs, pendents de publicar-se al CHCC, de R. BONJORN i J. PLA, a la comarca de la Noguera i de Roser PUIG, Eugeni CAIRETA, Josep M. CASES, Josep M. CODINA, Jordi GOÑI i Àngel SERRADESANFERM, a la comarca de la Selva.

15. Vegeu al CHCC els treballs de Mercè RENOM centrats a Molins de Rei i Sant Feliu de Llobregat i d'Alba GARCIA, *El cost humà de la guerra civil a Sant Joan Despí*, «Parlem-ne», núm. 10 (març de 1989), ps. 10-11.

complementàries al nom i els cognoms de la víctima, com la lleva, el lloc i la data de la mort o l'exèrcit a què pertanyia. Cal destacar en aquest sentit els resultats obtinguts pels treballs realitzats a les ciutats de Sabadell i Terrassa. També cal tenir en compte la premsa escrita, bàsicament la dels anys de la guerra i de la immediata postguerra, i les fonts bibliogràfiques posteriors.

Com és obvi, doncs, l'estudi sobre els combatents, voluntaris o mobilitzats, morts en acció de guerra, sia en combat o sia a causa de ferides o per malaltia en els hospitals militars de rereguarda, ofereix unes possibilitats d'èxit desiguals en funció sobretot de la disponibilitat de les fonts consultables. Però, com hem pogut constatar, existeix un cert equilibri entre les diverses fonts esmentades. La impossibilitat de realitzar la recerca a partir de la memòria oral als nuclis urbans de més de 10.000 habitants queda, en general, compensada per les fonts complementàries als llibres del Registre Civil, que és, com hem dit, l'única font gairebé consultable en tots els casos, però de possibilitats quantitatives limitades i semblants. Així, l'exercici comparatiu que els investigadors han portat a terme arreu de Catalunya ha possibilitat de refer i completar uns llistats que hom pot considerar força fiables, amb uns marges d'error certament baixos, tant pel que fa al nombre total de víctimes com per tota l'altra informació complementària.

Cal, finalment, fer esment de dues altres qüestions. La primera és la dels combatents que als llistats nominals ens consten com a *desapareguts*. Naturalment, entre aquests pot haver-hi casos de gent que va trencar tota relació amb la seva família i va fixar la seva residència a l'estranger amb el desconeixement dels seus propis parents. Però també es pot donar el cas que els informadors, erròniament, hagin considerat *desaparegut* algú que, en realitat, encara vivia. Sigui com sigui, les xifres en qüestió són ínfimes i no afecten significativament el recompte total. La segona, en canvi, és una qüestió metodològica important: el padró d'habitants de 1936, els problemes que planteja i les possibles solucions. El Servei Central d'Estadística de la Generalitat va confeccionar amb data del 30 d'abril de 1936 el primer Padró d'Habitants, que havia d'esdevenir posteriorment el Cens de Població de Catalunya. Va esclatar la guerra civil sense que la majoria de municipis de Catalunya haguessin facilitat els resultats definitius. Malgrat tot, el mes d'abril de 1937 sortia publicat un primer avanç sota el títol de *Població de Catalunya 1936*. Aquest avanç computava el nombre d'habitants de Catalunya a 30 d'abril de 1936. Havien enviat l'avanç un total de 1.009 municipis dels 1.068 reconeguts; en mancaven, per tant, 59 al quals se'ls va assignar la xifra corresponent al cens espanyol de 1930. Alhora, d'aquests 1.009 municipis, només 300 havien facilitat les dades com a definitives: L'avanç dona una població final *de fet* de 2.918.901 habitants, vàlida per al 30 d'abril de 1936. Però, és clar, per l'abril de 1937 ja residien a Catalunya segons el mateix informe¹⁶ 300.000 i escriu refugiats i el cens havia quedat desfasat en el mateix moment de la seva publicació. La situació demogràfica, per tant, havia canviat dramàticament.

El 30 d'octubre del mateix any de 1937 sortia publicada *La Divisió Territorial de Catalunya*, un segon avanç corregit on es recollien les variacions produïdes entre el 30 d'abril de 1936 i el 31 de desembre del mateix any. En aquesta

16. Generalitat de Catalunya, *Població de Catalunya 1936* (Barcelona 1937), ps. XXIII i XL.

nova edició hom constata que les xifres continuaven expressant la població *de fet*, que el nombre total de municipis era de 1.070 (sense però que hi constessin com a altes els nous municipis de l'Ampolla, Gerp, Riells del Fai i la Palma de Cervelló) i que 48 municipis encara no havien enviat cap avanç, per la qual cosa se'ls continuava atribuint la xifra que constava al cens espanyol de 1930. Cal remarcar, a més a més, que solament 172 municipis havien facilitat les xifres definitives i que, en conseqüència, per a 850 la xifra era encara provisional. Finalment, segons aquesta revisió, la població de Catalunya, el 31 de desembre de 1936, era de 2.920.748 habitants.¹⁷

Si comparem les dades que ens faciliten els dos avanços sobre la població de Catalunya el 1936, hom pot detectar elements de controvèrsia que convé tenir presents. La primera qüestió que cal remarcar és que la població s'expressa en xifres *de fet* i no *de dret*, cosa que pot significar que la xifra obtinguda sigui lleugerament superior a la de l'autèntica població estable. Només lleugerament perquè les xifres continuen essent les del 30 d'abril de 1936. Molt més problemàtic resultaria, per tant, el segon avanç, que, tot i recollir les variacions fins al 31 de desembre del mateix any, no incorpora, en canvi, cap dels refugiats que residien a Catalunya fins a aquest mes. També cal adonar-se de certes contradiccions en els informes de les edicions. En la primera, la d'abril, per exemple, es diu que són 300 els municipis que han facilitat les dades com a definitives. En canvi, en l'edició d'octubre, només són 172 els municipis que han tramès el resultat final. Cal no perdre de vista, al mateix temps, com entre els ajuntaments de Catalunya que només havien facilitat xifres provisionals s'hi comptabilitzen les 9 principals ciutats del país, entre elles Barcelona.¹⁸ El padró d'habitants de la Generalitat de Catalunya, doncs, tot i les dades que ens aporta, presenta unes deficiències força considerables.

Els investigadors del Centre d'Estudis Demogràfics de la Universitat Autònoma de Barcelona Amand Blanes i Enric Mendizábal han arribat a una nova xifra per al nombre total d'habitants de Catalunya just abans de la guerra.¹⁹ A partir del cens espanyol de 1930 i les investigacions d'Anna Cabré,²⁰ els autors calculen que el nombre d'habitants de Catalunya a 31 de desembre de 1935 era de 2.825.708. Si comparem aquest resultat amb el del padró facilitat pel Servei Central d'Estadística de la Generalitat, que era, com hem vist en el segon avanç, de 2.920.748 a 31 de desembre de 1936, obtenim una discrepància de 95.040 vides. Fins i tot tenint en compte el possible augment de la població entre el 31 de desembre de 1935 i el 31 de desembre de 1936, la diferència és prou substan-

17. Generalitat de Catalunya, *La Divisió...*, op. cit. (Barcelona 1937), p. 90.

18. Generalitat de Catalunya, *Població...*, op. cit.: «La xifra d'1.062.157 habitants ens l'ha facilitada l'Institut Municipal d'Estadística, per a l'any 1936. Cal considerar-la aproximada perquè quan ens fou lliurada, mancava recollir alguns milers de fulls d'inscripció. De totes maneres hem de considerar-la més aproximada que la calculada, també aproximadament, per l'Institut Geogràfic, Cadastral i d'Estadística, de Madrid, que a fi de l'any 1934 era d'1.148.129.» A més de Barcelona no havien lliurat les dades definitives Badalona, l'Hospitalet de Llobregat, Lleida, Manresa, Sabadell, Tarragona, Terrassa i Tortosa. Ciutats, totes elles, per sobre dels 30.000 habitants.

19. Amand BLANES i Llorens i Enric MENDIZÁBAL i RIERA, *L'estructura de la població a Catalunya l'any 1936* (Universitat Autònoma de Barcelona, març de 1992). Treball realitzat per encàrrec del Centre d'Història Contemporània de Catalunya a fi de conèixer l'estructura de la població de Catalunya per edats i sexe el 1936.

20. Anna CABRÉ, *La reproducció de les generacions catalanes 1856-1969* (Bellaterra 1989).

cial. Tot plegat ens fa adonar de la relativa validesa de les xifres generals de població de Catalunya en el marc de les quals cal situar la investigació de les pèrdues humanes de la guerra. Tanmateix, els nostres càlculs es basen en les xifres del segon avanç del padró publicades dins *La Divisió Territorial de Catalunya* l'octubre de 1937, les dades del qual, malgrat la seva provisionalitat i les deficiències estadístiques observades, són les que hem emprat en la confecció dels nostres quadres, atès que constitueixen l'única font censal que especifica el nombre d'habitants poble per poble de Catalunya.

III. Els combatents morts en acció de guerra

Entrem, doncs, en matèria. Els estudis duts a terme a les comarques de Girona,²¹ Lleida²² i Tarragona,²³ en algunes comarques barcelonines com el Berguedà,²⁴ i a ciutats importants com Badalona, Sabadell, Rubí, Terrassa o Manresa,²⁵ ens permeten d'arribar a una estimació global a partir d'una àmplia mostra representativa de tots els comportaments comarcals.

No podem, però, oblidar el precedent dels resultats a què ha arribat Borja de Riquer en un treball recent,²⁶ a partir d'un altre estudi de Josep M. Solé i Sabaté basat, al seu torn, en les investigacions fetes per Albert Manent.²⁷ Riquer calcula que els percentatges de morts en acció de guerra oscil·larien entre un mínim

21. La recerca sobre els soldats morts a les comarques gironines ha vist la publicació de diversos treballs. A Olot, Jordi PUJULA publicava *El cost humà de la guerra civil a Olot*, «Annals del PEHOC» (1988), ps. 219-239. També del mateix autor, amb la col·laboració de Ramon GIRONA i Carles BATLLE, *Els morts per la guerra civil a la Garrotxa (1936-1945)* (Olot 1993). A Ripoll Sofia CASTILLO publicava *El cost humà de la Guerra Civil: Ripollesos morts al front*, «Annals 89-90» (1991), ps. 115-125. També de la mateixa autora, juntament amb Olga CAMPOS, *La guerra civil a Ripoll (1936-1939)* (Ripoll 1994), ps. 331-334. La resta de la recerca, pendent de publicar-se al CHCC, ha estat realitzada a l'Alt Empordà per Lurdes Boix, Mònica Bosch, Núria Fontdevila, Marta Gibert, Pere López i Rosa Ros; a la Cerdanya per Teresa Gil i Joan Pous; al Gironès per Mònica Bosch, Joaquim Carreras, Núria Fontdevila, Obdúlia Victòria Gutiérrez, Pere López i Rosa Ros; al Ripollès, coordinat per Sofia Castillo, Cristina Bonshoms, Olga Camps, Agustí Dalmau, Carme Danès, Carme Ferrés, Montserrat Ibarra, Meritxell Suriñach i Assumpció Ureña i a la Selva, com hem esmentat, per Roser Puig, Eugeni Caireta, Josep M. Casas, Josep M. Codina, Jordi Goñi i Àngel Serradesanferm.

22. Vegeu la nota 6 per als estudis centrats a la Segarra i l'Urgell. A més, es pot consultar el treball de Manuel GIMENO, *Revolució, guerra i repressió al Pallars (1936-1939)* (Barcelona 1987). També cal esmentar els estudis, pendents de publicar-se al CHCC, de Manuel Gimeno a la Vall d'Aran; Judit Farré al Segrià; Josep M. Prats a les Garrigues; Albert Villaró a l'Alt Urgell i Albert Manent i Jordi Oliva al Solsonès.

23. Vegeu la nota 6 i la 8 pel que fa als combatents morts del Baix Camp i la Terra Alta respectivament. A més, cal esmentar els treballs, pendents de publicar-se al CHCC, de Miquel Xavier Estrampes, Carme Macià i Joan-Salvador Ventura al Baix Ebre; Anna Sabanès al Baix Penedès; Josep M. Prats a la Conca de Barberà; M. Carme Queralt al Montsià; Ricard Massó i Josep M. Prats al Priorat; Joan-Salvador Ventura a la Ribera d'Ebre i, finalment, Enric Solé i Mercè Andreu a l'Alt Camp.

24. Vegeu la nota 6 pel que fa als combatents morts al Berguedà

25. *Ibid.* pel que fa a les ciutats de Badalona, Sabadell, Rubí i Manresa. També vegeu la nota 7 pel que fa a Terrassa

26. Borja de RIQUER i Joan B. CULLA, *El franquisme i la transició democràtica*, dins *Història de Catalunya*, dirigida per Pierre Vilar, vol. VII, (Barcelona 1989) ps. 21-24.

27. Vegeu Josep M. SOLÉ, *El cost humà...*, *op. cit.*, p. 27.

d'un 0,58 per cent (5,8 per mil) —cas d'Altafulla, al Tarragonès— i un màxim d'un 3,86 per cent (38,6 per mil) —cas de Capafons, al Baix Camp— sobre el total de població censada el 1936, que era, segons les dades del padró, de 2.920.748. Aquests exemples concrets observats a les comarques del Tarragonès i del Baix Camp, però, no són necessàriament aplicables a Catalunya, en general. Els estudis realitzats fins ara han mostrat que aquests percentatges poden variar força segons que es tracti de poblacions o de comarques. Així, hem obtingut valors força inferiors i força superiors als límits assenyalats per Borja de Riquer, que poden anar des de poblacions que no compten amb cap víctima atribuïble als fronts, cas de Palmerola o Pardines,²⁸ al Ripollès, a d'altres amb taxes extremament altes com Medinyà,²⁹ al Gironès, que compta amb un 41,6 per mil de baixes. Amb tot, però, podem assegurar que són tan poc freqüents els casos de poblacions que no compten amb cap combatent mort com els d'aquelles que s'aproximen, igualen o superen aquest 41,6 per mil de Medinyà. També cal remarcar que, en tots aquests casos, les taxes obtingudes depenen, certament, del nombre total d'habitants de cada població. Així constatem com les taxes properes a aquests marges mínim i màxim de Palmerola i Medinyà només es donen en nuclis rurals que l'any 1936 no superaven el miler d'habitants, més o menys. I que, quan es tracta de nuclis per sobre dels mil habitants i, òbviament, de comarques senceres, la tendència observada se situa generalment entre un marge mínim d'un 10 per mil i un de màxim del 20 per mil. Més encara: com veurem més endavant, la gran majoria de comarques i ciutats conflueixen més exactament dins d'uns índex que se situarien entre l'11 i el 14,9 per mil.

No podem caure tampoc en l'error de generalitzar els comportaments, tant localment com comarcament, en base a unes úniques dades concretes o a partir d'indicis que no han estat provats. És a dir, hom podria pensar que existeix una tipologia determinada per la localització geogràfica d'una població o comarca, pel seu medi físic (distància en relació amb la frontera i accessibilitat segons el relleu, proximitat a les línies de front...) i per la lògica repercussió d'aquests factors sobre el nombre d'incorporats a files i de pròfugs. Tanmateix no és així, si ens atenem als resultats obtinguts. No estic parlant ara de casos locals extres, com els de Pardines, Palmerola o Medinyà, dels quals ja he dit que no són significatius, sinó de l'estudi comparatiu de comarques senceres, com, per exemple, la Garrotxa i el Ripollès. En aquest sentit, veiem que, tot i estar localitzades prop de la frontera, amb un relleu muntanyós força semblant i sense cap tret diferencial que pugui determinar una major o menor incorporació de combatents al front, la comarca de la Garrotxa, que comptava el 1936 amb 41.384 habitants, va conèixer la mort de 619 combatents, xifra que equival a una taxa del 14,9 per mil, mentre que, al seu costat, la comarca del Ripollès, que l'any 1936 comptava amb una població del 33.525 habitants, va patir la mort de 420 soldats, la qual cosa equival a una taxa del 12,5 per mil. És a dir, que entre ambdues comarques hi ha una diferència, certament notable, d'un 2,4 per mil.

Al costat, però, d'aquestes comarques els resultats de les quals, com podem veure, no responen a cap tipologia, n'hi ha d'altres on les xifres sí que responen a alguna circumstància concreta, ja sigui geogràfica, militar o política. Són els

28. Vegeu la nota 21, pel que fa a l'estudi centrat al Ripollès.

29. *Ibid.*, pel que fa al Gironès.

casos, per exemple, de les comarques de la Cerdanya i del Pallars Jussà, amb unes taxes respectives, certament baixes, del 7,6 i del 8,2 per mil. Si analitzem per separat la situació d'ambdues comarques, hom pot considerar que el seu comportament cal explicar-lo no tan sols atenent a una determinada situació geogràfica o a una medi físic concret —que també cal tenir presents—, sinó també a les condicions polític-socials, com l'experiència àcrata d'Antonio Martín, conegut amb el sobrenom del «Cojo de Màlaga», a la Cerdanya. O militars, com l'ocupació de bona part de la comarca del Pallars Jussà per les tropes franquistes des de l'abril de 1938.

Com podem veure, doncs, estem davant d'un estudi complex i problemàtic. Borja de Riquer, operant amb les dades aleshores disponibles, arribava a una estimació de pèrdues totals que es movia entre un mínim de 35.000 (12 per mil) i un màxim de 40.000 (14 per mil), les quals caldria incrementar en un miler, respectivament, per tal de tenir en compte els morts catalans de l'exèrcit franquista. Aquestes xifres representen una aproximació força acurada, però avui podem donar una xifra que, tot i que cal considerar provisional, és molt més afïnada.

Els nostres càlculs s'han basat en una àmplia mostra representativa de comarques i ciutats importants, classificant-los en tres categories segons donin taxes baixes, que hem situat entre un 7 i un 10,9 per mil; mitjanes, entre un 11 i un 14,9 per mil; i altes, entre el 15 i el 18,9 per mil.³⁰ Val a dir, tanmateix, que, en general, les comarques i les ciutats entren dins la categoria de les taxes mitjanes.

Les comarques de la Cerdanya, Pallars Jussà, Berguedà i Pallars Sobirà són representatives del grup de taxes baixes:

<i>Comarca</i>	<i>núm. hab. 1936</i>	<i>combatents morts</i>	<i>tant per mil</i>
Cerdanya	11.355	86	7,6
Pallars Jussà	23.972	197	8,2
Berguedà	40.158	410	10,2
Pallars Sobirà	12.783	133	10,4
<i>Total comarques</i>	88.268	826	9,35

Les comarques de la Terra Alta, la Segarra, el Ripollès, el Gironès, la Selva i la Garrotxa presenten, totes elles, una taxa mitjana de baixes mortals:

<i>Comarca</i> ³¹	<i>núm. hab. 1936</i>	<i>combatents morts</i>	<i>tant per mil</i>
Terra Alta	21.457	252	11,7
Segarra	22.021	270	12,2
Ripollès	33.525	420	12,5
Gironès	78.407	1.014	12,9
La Selva	50.660	679	13,4
Garrotxa	41.384	619	14,9
<i>Total comarques</i>	247.454	3.254	13,15

30. Jordi OLIVA, *El cost humà de la guerra civil: els soldats morts als fronts de combat i els civils víctimes d'accidents derivats de la guerra*, dins «Miscel·lània d'Homenatge a Josep Benet» (Barcelona 1990), ps. 573-574. Els valors que s'utilitzaran en la mostra comarcal posterior varien una

Finalment, els quatre casos que segueixen són representatius del grup de taxes altes:

<i>Comarca</i>	<i>núm. hab. 1936</i>	<i>combatents morts</i>	<i>tant per mil</i>
Baix Camp	56.820	876	15,4
Urgell	38.988	611	15,6
Garrigues	30.865	487	15,7
Baix Penedès	15.826	292	18,4
Total comarques	142.499	2.266	15,90

A partir d'aquesta mostra comarcal, confeccionem el següent quadre final segons la mitjana aritmètica de les respectives taxes:

	<i>habitants</i>	<i>combatents morts</i>	<i>tant per mil</i>
Mostra de comarques amb índex baix	88.268	826	9,35
Mostra de comarques amb índex mig	247.454	3.254	13,15
Mostra de comarques amb índex alt	142.499	2.266	15,90
Índex de mortalitat comarcal	478.221	6.346	13,27

Com veiem, doncs, la mitjana de tots els casos observats és del 13,27 per mil. Si aquesta xifra la fem extensible a tot Catalunya, en base a la població censada el 1936, que era de 2.920.748 hab., obtenim que el nombre total de combatents catalans morts en combat o als hospitals militars no pot ser inferior a la xifra —insistim provisional— de 38.500. Aquests 38.500 morts són una quantitat que fa estremir: equival a fer desaparèixer una de les ciutats més importants del país en aquella època, com per exemple Tortosa. O esborrar comarques senceres com l'Urgell, o com la Segarra i el Baix Penedès juntes. No és la nostra pretensió tancar definitivament aquest tema del cost humà de la Guerra Civil pel que fa als combatents morts, sobretot tenint en compte que una part important de la recerca necessària encara no s'ha posat en marxa. Sí que volem, tanmateix, oferir aquesta nova dada estadística per tal de contribuir al debat historiogràfic sobre la Guerra Civil.

IV. La repercussió de la guerra sobre la població masculina de Catalunya

Com hem remarcat en la introducció, a més del nom i els cognoms dels combatents morts, s'han obtingut dades de gran valor per al nostre estudi, com ara l'edat i la lleva de moltes de les víctimes. Gràcies a aquestes dades, podem analitzar en aquest apartat quina va ser la repercussió de la guerra sobre la població masculina de Catalunya. Cal puntualitzar, però, que el present estudi es centra només en aquelles morts produïdes directament com a conseqüència de la presència en els fronts de combat i que per tal d'avaluar correctament el cost

mica dels que es van avançar dins aquesta publicació, i reflecteixen els resultats de les aportacions més immediates.

31. Cauen també dins aquesta categoria els resultats obtinguts a les ciutats de Sabadell, amb un 14,5 per mil de baixes, i de Badalona, amb un 12,5.

global de la guerra sobre la població masculina catalana caldria tenir també en compte les víctimes pels bombardeigs, a causa de la repressió a la rereguarda i de la repressió franquista, a més de les morts arbitràries en l'ocupació militar de Catalunya o en els camps nazis.³²

Els nostres càlculs parteixen del treball ja citat d'Amand Blanes i Enric Mendizábal sobre l'estructura de la població catalana per edats i sexe a 31 de desembre de 1935.³³ Recordem, tanmateix, que entre el resultat del padró d'habitants de la Generalitat del 1936, que ha estat la font utilitzada en els nostres càlculs a nivell local i comarcal, i el de l'estudi d'aquests autors hi havia una diferència de 95.040 vides,³⁴ és a dir, una discrepància del 3,36 per cent. Ha calgut, per tant, ajustar la taula de població per edats i sexe elaborada pels investigadors del Centre d'Estudis Demogràfics a les xifres del Servei Central d'Estadística de la Generalitat a base d'afegir en cada cas aquest 3,36 per cent, a fi d'obtenir una nova taula de població per edats i sexe vàlida per a 1936.

<i>Anys</i>	TAULA I 31-XII-1935 (Font: A. Blanes/E. Mendizábal)		TAULA II 31-XII-1936 (Font: Jordi Oliva)	
	<i>homes</i>	<i>dones</i>	<i>homes</i>	<i>dones</i>
0-4	114.180	110.599	118.016	114.315
5-9	114.515	111.078	118.363	114.810
10-14	124.186	122.210	128.359	126.316
15-19	113.943	114.384	117.771	118.227
20-24	114.791	121.418	118.648	125.498
25-29	119.858	127.385	123.885	131.665
30-34	114.082	122.484	117.915	126.599
35-39	107.475	112.725	111.086	116.513
40-44	95.167	101.814	98.365	105.235
45-49	88.510	92.786	91.484	95.904
50-54	73.440	79.275	75.908	81.939
55-59	64.844	73.831	67.023	76.312
60-64	47.945	56.930	49.556	58.843
65-69	39.031	46.650	40.342	48.217
70-74	24.376	29.184	25.195	30.165
75-79	13.532	17.801	13.987	18.399
80-84	5.182	7.278	5.356	7.523
85+	1.169	1.650	1.208	1.705
<i>Total</i>	1.376.226	1.449.482	1.422.467	1.498.185

Si acceptem les nostres xifres, observem que el total de la població masculina era de 1.422.467, o sia el 48,7 per cent de la població total. Tanmateix, la discrepància de 96 vides, entre la xifra del padró de 1936 —que era de 2.920.748— i la que resulta de les nostres estimacions després de sumar la

32. Vegeu les notes 3 i 4.

33. Vegeu la nota 19.

34. Vegeu l'apartat d'aquest treball sobre la metodologia de la recerca que fa referència al Padró d'Habitants de 1936.

població masculina i femenina de la taula II —que és de 2.920.652— és negligible i explicable si tenim en compte les diferències en els coeficients de càlcul.

Hem vist a l'apartat anterior com la taxa de catalans morts com a conseqüència de la presència als fronts de combat no era inferior al 13,2 per mil del total de la població, és a dir, en xifres absolutes, unes 38.500 víctimes. Si partim d'aquest resultat, les víctimes de front representarien el 2,7 per cent del total de la població masculina catalana. La incidència real d'aquestes 38.500 morts només es pot apreciar, però, en relació amb la població masculina jove. És el que intentarem de fer a partir dels resultats obtinguts a cinc comarques catalanes pel que fa a les lleves mobilitzades durant la contesa civil, és a dir, les compreses entre la de 1922 i la de 1941, o dit d'una altra manera, tots aquells catalans que a finals de l'any 1938³⁵ comptaven, o haurien comptat, entre els divuit i els trenta-set anys. En el quadre següent presentem els resultats obtinguts a les comarques de la Segarra, l'Urgell, la Garrotxa, la Selva i el Ripollès.³⁶

	<i>combatents morts entre divuit i trenta-set anys</i>	<i>combatents morts altres edats</i>	<i>no consta lleva</i>
Segarra	261	7	2
Urgell	545	8	58
Garrotxa	450	20	149
La Selva	466	11	202
Ripollès	331	2	87
<i>Total</i>	2.053 (97,7%)	48 (2,2%)	498

Com podem veure —i com era d'esperar— el nombre de morts al front d'edats inferiors a divuit anys i superiors a trenta-set és molt petit: un 2,2 per cent dels quals els és coneguda l'edat. Si extrapolem aquest percentatge al conjunt de Catalunya i l'apliquem a la xifra mínima de baixes a la qual hem arribat abans, ens trobarem que el nombre estimable de catalans joves (és a dir, entre els divuit i els trenta-set anys) morts al front és de 37.730.

El nostre reajustament de la piràmide d'edats d'Amand Blanes i Enric Mendizábal donava aquestes xifres totals per als grups d'edat masculins que aquí ens interessen:

<i>Anys</i>	<i>població masculina 1936</i>
15-19	117.771
20-24	118.648
25-29	123.885
30-34	117.915
35-39	111.086

35. La deducció de l'edat de les víctimes a partir de conèixer la seva lleva amb el referent de 1938 podria no ser correcta del tot, ja que una part de les víctimes va morir durant el 1936 i el 1937. Tanmateix, seguint els resultats comarcals, hem de constatar que el percentatge de víctimes conegut per al 1936 i 1937 és ínfim, sense arribar al 15 per cent del total, i que els que moren durant el 1938 i 1939 acostumen a superar el 85 per cent del total.

36. Vegeu la nota 6 pel que fa a les comarques de la Segarra, l'Urgell i la Garrotxa; i la nota 9 pel que fa a la comarca de la Selva, i la 21 pel que fa al Ripollès.

Observem, tanmateix, que en el nostre cas només ens interessen dos anys del primer grup d'edats (divuit i dinou anys) i tres anys de l'últim grup (trenta-cinc, trenta-sis i trenta-set anys). Amb les correccions necessàries, damunt la base arbitrària de dividir el total quinquennal pel nombre d'anys, això ens dóna:

<i>Anys</i>	<i>població masculina 1936</i>
18-19	47.108
20-24	118.648
25-29	123.885
30-34	117.915
35-37	66.652
<i>Total entre 18 i 37 anys</i>	<i>474.208 homes</i>

Les 37.730 baixes representarien, doncs, el 7,95 per cent de la població masculina total d'aquestes edats.

Les diferents lleves, però, no van estar exposades igualment al perill i les víctimes no es distribueixen uniformement dintre d'aquesta banda d'edats dels divuit als trenta-set anys. Basant-nos en les dades de les comarques de la Segarra, l'Urgell, la Garrotxa, el Ripollès i la Selva, obtenim aquesta distribució de les baixes:

<i>núm. combatents morts / (%)³⁷</i>	<i>0</i>	<i>50</i>	<i>100</i>	<i>150</i>	<i>200</i>	<i>250</i>
SEGARRA						
Lleves						
22-26	28 (10,4%)				
27-31	69 (25,7%)				
32-36	74 (27,6%)				
37-41	90 (33,6%)				
Altres	...	7 (2,6%)				
No consten	..	2				
URGELL						
Lleves						
22-26	61 (11%)				
27-31	120 (21,7%)				
32-36	166 (30%)				
37-41	198 (35,8%)				
Altres	8 (1,4%)				
No consten	58				
GARROTXA						
Lleves						
22-26	63 (13,4%)				
27-31	81 (17,2%)				
32-36	97 (20,6%)				
37-41	209 (44,4%)				
Altres	20 (4,2%)				
No consten	149				

37. Els percentatges han estat calculats prescindint del residu sobre el qual no es té informació.

<i>núm. combatents morts/(%)³⁷</i>	0	50	100	150	200	250
LA SELVA						
Lleves						
22-26	57 (11,9%)				
27-31		115 (24,1%)			
32-36		106 (22,2%)			
37-41			188 (39,4%)		
Altres	...	11 (2,3%)				
No consten				202	
RIPOLLÈS						
Lleves						
22-26	41 (12,3%)				
27-31		75 (22,5%)			
32-36		95 (28,5%)			
37-41			120 (36%)		
Altres	..	2 (0,6%)				
No consten		87			

Com podem veure, el nombre de combatents morts augmenta a mesura que baixa l'edat de les víctimes. Podem comprovar també com en els casos de les comarques de l'Urgell i el Ripollès aquest augment és gairebé proporcional. La resta de comarques, si bé sense arribar a aquesta proporcionalitat, segueix el mateix patró. L'excepció la trobem a la comarca de la Selva, on el nombre total de baixes del grup de lleves de la de 1932 a la de 1936 és una mica inferior al grup de lleves de la de 1927 a la de 1931. Hem de remarcar, tanmateix, que en aquest cas pot tenir-hi molt a veure el fet que, en els moments d'escriure aquest treball, no disposàvem de les lleves d'un total de 206 combatents morts. En resum, observem com el grup de lleves entre la de 1922 i la de 1926, és a dir tots aquells homes que a la fi de 1938 comptaven de trenta-tres a trenta-set anys, representen entre el 10 i el 20 per cent del total de combatents morts com a conseqüència dels fronts. Per la seva banda, els dos grups de lleves intermèdies, que abracen des de la de 1927 fins a la de 1936, és a dir aquells joves combatents entre vint-i-tres i trenta-dos anys, pateixen entre el 20 i el 30 per cent de les morts i el grup de lleves més joves, que van des de la de 1937 a la de 1941, és a dir els joves combatents entre divuit i vint-i-dos anys, representen entre el 30 i el 40 per cent de les víctimes. Això té una explicació: la majoria dels combatents de les lleves més joves es van incorporar abans als fronts i sovint van patir les conseqüències dels combats més cruentos sobretot en territori català. En aquest sentit, cal recordar que totes les lleves entre la de 1932 i la de 1940 van ser cridades, a Catalunya, entre l'octubre de 1936 i el setembre de 1937, cosa que els va suposar restar al front durant gairebé la durada total de la guerra i, òbviament, prendre part en algun dels episodis més sagnants. Ja no és tan lògic, però, que entre les lleves amb un nombre més alt de baixes es trobi la de 1941, dita també del «biberó». Així, de les cinc comarques estudiades, la lleva de 1941 és la que pateix una mutilació més gran en els casos de les comarques de la Segarra, la Selva i la Garrotxa, amb 33, 61 i 54 víctimes, que representen el 12,3, el 12,9 i l'11,5 per cent respectivament del total de combatents morts en les pròpies comarques. Per

la seva banda, les comarques de l'Urgell i del Ripollès, amb 46 i 25 baixes respectivament, veuen també com la lleva de 1941 se situa entre les quatre primeres lleves amb un nombre més alt de baixes. L'explicació d'això radica en el fet que la jove lleva del biberó va ser cridada en bona part per a formar part del contingent de soldats destinats a combatre al front de l'Èbre i als sectors paral·lels de Balaguer i Seròs. I no hem d'oblidar tampoc que també va ser una lleva especialment castigada durant la retirada final de Catalunya.